

«Գիտության աշխարհում» հանդես, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2011, թիվ 3, էջ 28-34:

«ՆՈՃՅԱՑ ՏՂԱՅԻ» ԱՌԱՍՊԵԼԸ

(Պետրոս Դուրյանի ծննդյան 160-ամյակի առիթով)

Նոճինե՛րը... Դուրյանական նոճինե՛րը՝ վշտահար պատանու՝ ասուլի նմանված կյանքի սև հովանոցները, մահվան ու անծայր մորմոքի խորհրդանիշերը: Թուխ թիթեռնիկի պես նույն նոճինե-րի մեջ է սգացել ցաված հոգին և «Յեծեծմու՛նք» տաղում այսպես դիմել վաղամեռիկ ընկերոջը՝ Վարդան Լուսինյանին.

Ո՛հ, կը հիշե՞ս, Չամլըճայի
Սարը նստած լու՛ռ մըխայիմք,
Ուր շուք տային մեզի նոճիք՝
Սև հովանոցք վշտահարի:

...Մեր հոգիքը նոճիներու
Թուխ թիթեռներ էին տրտում,
Սև՝ ծըծեհիմք՝ սու՛գ անհատնում,
Նայեհիմք միշտ երկրես հեռու:

Աշխարհի մեծ ռոմանտիկների՝ անգլիացի Բայրոնի, ավստրիացի Լենաուի, ֆրանսիացի Մյուսեի, գերմանացի Չայնեի, ռուս Լերմոնտովի և ուրիշների պես հայ բանաստեղծը ևս մշտապես նայել է «երկրես հեռու»՝ լույս եզերքներին, ինչպես գրել է Տիգրան Ադամյանին ուղղված մի նամակում՝ երազել «փիլիսոփա աշխարհը», ուր մարդ արարածը սիրում է իր նմանին. «Միշտ ձանձրալի է այժմյան աշխարհը, անոր համար, որ ուղեղին մեջ ջահ մ'ունի (իմա՛սեր չունի.- Ալ. Մ.). աշխարհի քաղցրությունը վայելելու համար այն դարին մեջ շնչելու է, որ քուրձ կը հագնի և կը սիրե, փիլիսոփա աշխարհը ըսել կ'ուզեմ, որ արդեն ուղեղներու մեջ կը սաղմնի...»¹: Անհայտ հեռուներին էր հայացքը հառել նաև իտալացի վաղահաս հանճարը՝ Ջակոմո Լեոպարդին (1798-1837).

...Այդ անվերջության մեջ է սուզվում իմ միտքը,
Եվ հաճելի է նրան խորտակվել այդ ծովում²:

Երկու բանաստեղծներն էլ բռնված էին «երկնքի հիվանդությամբ»՝ թոքախտով, երկուսն էլ անսահման ապաբախտ էին: Գիշտ է, ֆիզիկական տկարությամբ ու բազմաթիվ հիվանդություններով

¹ Դուրյան Պ., Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 162:

² Leopardi G., “L'infinito”, Nel: I poeti italiani / 8, L'Unita`, 1993, p. 23

տառապող Լեոպարդին գուցեև իտալացի բանաստեղծներից ամենադժբախտը չէր (նա չդարձավ վտարանդի, ինչպես Դանտեն կամ Ֆոսկոլոն, չկալանվեց, ինչպես Տասոն կամ Պելիկոն), բայց և այնպես չմբռնեց կյանքի մեծագույն վայելքը՝ սերը... Վախճանվեց 39 տարեկան հասակում՝ ընկերոջ ու հետագայում իր առաջին կենսագրի՝ Անտոնիո Ռանյերիի ձեռքերում: Պետրոս Դուրյանը նրանից դժբախտ էր, թերևս ամենադժբախտը՝ մեր ճանաչած բանաստեղծներից: «Ահ մ' էր սկիզբս, վա՛խ մ' եղավ վախճանս...»³, - ցավալիորեն իրավացի էր «Սկյուտարի սոխակը»:

Ընդամենը քսան գարուններ ապրած բանաստեղծը ծնվել էր 1851 թվականի մայիսի 20-ին Կոստանդնուպոլսի Սկյուտար արվարձանի Նոր թաղում՝ Աբրահամ Ջնպայանի ընտանիքում: «Հայրը օրական հացը ճարող, բայց պատվավոր երկաթագործ մ' էր», մայրը՝ Արուսյակը՝ «խիստ պարկեշտ կին մը, առաքինազարդ ըսվելու ճշմարտապես արժանի, նաև՝ շատ համբերատար»: Ընտանիքը բազմանդամ էր՝ չորս տղա (Հարություն, Պետրոս, Ազրիպաս, Միհրան-Եղիշե) և երկու աղջիկ (Էլպիս, Արտեմ): Ապրում էին դժվար. արհեստավոր հայրը հաճախ ստիպված վարձով էր տալիս նույնիսկ տան որոշ սենյակներ... «Երբ մանուկ էի, խաղալիք չունենալով՝ մորս գուլպա հյուսած ատեն կծիկով կը խաղայի, երբ խելահաս եղա՝ բազմոցին տեղ տախտակամածին վրա փռած հին գորգի մը վրա կը նստեի, երբ պատանի եղա՝ շատ անգամ արցունքս մորմես ծածկելով կուտեի ցամաք հացը»², - տարիներ հետո իր մանկության ու պատանեկության անուրախ օրերի մասին այսպես պիտի հիշեր Պետրոսը:

Չորս տարեկանում հարևանուհու՝ Պալասան տուտուի մոտ առաջին անգամ ձեռքն է առնում քերականն ու հեգարանը, մեկ տարի անց էլ Լայլա օղլու վարժարանում սերտում է սաղմոսը: Այնուհետև հետևում են Սկյուտարի հանրահայտ, բայց այդ շրջանում արդեն երբեմնի փայլը կորցրած ճեմարանում սովորելու տարիները: Վեցամյա Պետեկը (այդպես էին նրան փաղաքշաբար անվանում տնեցիները) դառնում է ուսումնառության ընթացքը եռաստիճան կարգով կազմակերպած հիշյալ ճեմարանի միջին՝ «Նախակրթարանի» սանը: Ինչպես հավաստում են դասակիցները, առանձնապես չի փայլել առաջադիմությամբ, սակայն հաջողությամբ է հանձնել տարեվերջյան քննությունները, իբրև ընծա ստացել Լամարթինի գրքերից մեկն ու միանգամից տեղափոխվել բարձր կարգ, ուր սովորում էր ավագ եղբայր Հարությունը: Պետրոսը հենց այդ շրջանում էլ բառարանում որոնում է «զմպա» բառի հայերեն համարժեքը՝ «դուր», և տոհմական ազգանունը փոխում Դուրյանի:

Սևահոն ու սևաչվի, հեզիկ ժպիտներով Պետեկը եղել է վառվռուն պատանի, պերճախոս, կատակաբան ու չարաճճի, երգել է հայերենով ու ֆրանսերենով և, ինչպես հետագայում պատմում է արքեպիսկոպոս դարձած կրտսեր եղբայրը՝ Եղիշե Դուրյանը, հրաշալի նկարել է՝ ունենալով «գեղարվեստի մատներ»: Անհագորեն էլ ընթերցել է, երազել բարձրագույն կրթություն ստանալու մասին: Չի հաջողվել. ավելին, ճեմարանը չավարտած՝ 1866-ին ծնողների պահանջով նույնիսկ ընդհատել է ուսումնառությունը, մեկ-երկու օր աշխատել ինչ-որ դեղատանը, բայց պաղատել է հորը՝ թույ-

³ Դուրյան Պ., Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. 1, էջ 187:

² Նույն տեղում, հ. 2, 1972, էջ 451:

լատրել վերստին հաճախել ճեմարան: Հոգու կորովն ու ապրուստի միջոցներն օրավուր կորցնող հայրը, ով արդեն հաճախ էր սրտի դաճնությունը խեղդում գինու գավաթներում, ընդառաջում է ուսումնատենչ գավակի ցանկությանը, նորից ուղարկում ճեմարան: Դուրյանի ուսումնառության տարիների մասին բանասիրությանը հասել են ազդեցիկ վավերագրեր, հուշերի թանկագին բեկորներ, որոնք տևականորեն սրբությամբ ու ամենայն բարեխղճությամբ հավաքել և մեկնել են երևելի գրագետներ Բարսեղ Էքսերճյանն ու Արշակ Չոպանյանը, երջանկահիշատակ Ալբերտ Շարուրյանը⁴: Ահա Եղ. Դուրյանի՝ Ա. Չոպանյանին ուղղված նամակից մի հատված. «Յուր ուսումն առած է Յուսկյուտարի ճեմարանի մեջ միայն: Ս. Թղլյան դասախոսած է վերջին տարիներում. կ'երևի թե Թղլյան բան մը չէ նշմարած նախապես յուր հանճարավոր ուսանողին վրա. բայց Դուրյանի մահվանեն և գործոց հրատարակութենեն վերջ՝ դասարանի մեջ յուր աշակերտաց կըսեր. «Պզտիկ տղա մըն էր ասոնք գրողն, ու դուք գրածը չեք հասկնա կոր, խոշոր մարդիկներ»: Դուրյանի դասախոսներեն է նաև Գաբրիել Ներշապուհի՝ իբրև թվաբան. մի օր ըսեր է Դուրյանի՝ յուր դասախոսության պահուն. «Ձզե՛ սա բանաստեղծական տքնությունները», «Ա՛խ,- պատասխաներ է Դուրյան,- չե՛ս գիտեր, է-ֆենտի, շատ կը սիրեմ բանաստեղծությունը»: Յուր դպրոցական կյանքեն բան մը չեմ գիտեր, զայս միայն յուր ընկերներեն լսած եմ, թե է՛ր աշխատասեր և զգոն և թե կանուխ սկսած է ըսել՝ ինչպես ինքն յուր նամակներեն միույն մեջ ալ կակնարկե, թե «Ես երկնքի հիվանդությունն ունիմ»⁵:

Դեմքը, դիմագծերը՝ այսօր անչափ կարևոր, մանավանդ՝ ստույգ լուսանկարի բացակայության պայմաններում: Թեև վաղուց հրապարակի վրա է Մկրտիչ Պարսամյանի սկսած, այնուհետև Տիրան Չրաքյանի (Ինտրա) կողմից ավարտին հասցված դիմանկարը, բայց այն, ի վերջո, գեղարվեստական գործ է՝ ստեղծված եղբոր ու հարազատների դեմքերի և գլուխների նմանողությամբ, թեև արդեն մի քանի տասնամյակ է, ինչ սերունդների սեփականությունն է դարձել անվանի գիտնական Անդրանիկ Ճաղարյանի՝ մարդաբանական ու գանգաբանական սկզբունքներով վերստեղծած՝ Դուրյանի «իսկական» դեմքը, այնուամենայնիվ ամենահավաստին մերձավորների տեղեկություններն են, հատկապես՝ մոր: Ահա դրանք. «...շագանակագույն, խիտ ու շիտակ մազեր, միշտ դեպ ի վեր սանդղված և աղջկան մազերուն պես մեջտեղեն ճեղքված. սև ու լայն կորագծեր ձևացնող հոնքերու տակ, որոնք կը միանան բավական ընդարձակ ճակտի մը ներքև, մեծ կոպերով գեղեցիկ սև աչքեր, որոնց պայծառ ու հորդ նայվածքը երկայն սև թարթիչներու մեջեն կը մաղվի. թրթռորեն արծռունգ քիթ մը. կլոր դեմք մը՝ շատ քիչ մազոտ ու շատ թարմ մորթով. նուրբ շրթունքներ. կատարյալ տիպար մը աղվոր տղու, կանացի փափուկ գեղեցկությամբ մը: Իր ընկերները կըսեն եղեր իրեն. «Սա քիթիդ տակի քանի մը թել մազը կտրե՛, քեզ իբր աղջիկ ծախենք»:

⁴ Տե՛ս **Էքսերճյան Բ.**, Ընդարձակ կենսագրություն բարեհիշատակ Պետրոս Դուրյանի, Կ. Պոլիս, 1893, **Չոպանյան Ա.**, Պետրոս Դուրյանի կյանքն ու գործը, Թիֆլիս, 1894, **Շարուրյան Ալ.**, Պետրոս Դուրյան. կյանքը և գործը, Երևան, 1972, «Պետրոս Դուրյանը վավերագրերում և ժամանակակիցների հիշողություններում», Աշխատասիրությամբ պրոֆ. **Ալ. Շարուրյանի**, Երևան, 1982:

⁵ «Պետրոս Դուրյանը վավերագրերում և ժամանակակիցների հիշողություններում», էջ 43-44:

իր գեղեցկության հետ, Պետրոս ուներ զեղուն առողջություն մը, որ կյանքի առատ հույզ մը կը պատճեններ այդ գեղահասակ, անձնյա և առույգ պարմանիի մեջ»⁶⁶:

Ոգևորված ֆրանսերենի ուսուցիչ, թատրերգակ, թարգմանիչ ու բանաստեղծ Սրապիոն Թղլյանի դասախոսություններով՝ 12-ամյա ճեմարանականը հորից ծածուկ սկսում է հաճախել «Արևելյան թատրոն», դիտում բազմաթիվ ներկայացումներ: Այնուհետև «Թատրոն օսմանիեի» նշանավոր դերուսույց Չակոբ Վարդովյանի հանձնարարությամբ եվրոպացի գրողներից կատարում է որոշ թարգմանություններ, թվով՝ ութ պիեսներ, որոնցից մեզ են հասել միայն երեքը: Թատրոնապետն այնքան է հավանում այդ թարգմանությունները, որ հորդորում է պատանուն գրել ինքնուրույն թատրերգեր: Շուտով ծնվում է «Տարագիր ի Սիպերիան», որին հաջորդում է «Վարդ և Շուշան» դրաման, հեղինակի իսկ խոսքով՝ «սիրո և հանճարի փթթումը»⁷: Իսկ նա ընդամենը 15-16 տարեկան էր: Ճիշտ նույն տարիքում էր Լեոպարդին ստեղծել գիտական իր առաջին աշխատությունը՝ «Աստղագիտության պատմությունը», որին քիչ անց հաջորդել էին հունարենով գրված «Հիմն Նեպտունին» գլուխգործոցն ու անակրեոնտյան օդաները: Պատանին դրանք ներկայացրել էր իբրև իր կողմից հայտնաբերված տեքստեր, հանգամանք, որը շփոթության մեջ էր գցել անգամ մասնագետներին, այդ թվում՝ գերմանացի հմուտ բանասեր Նիբուրին, ով հեղինակին անմիջապես հրավիրում է Գերմանիա... Նույնը՝ նաև «հիվանդ, հանճարեղ պատանու»՝ Միսաք Մեծարենցի պարագայում. տակավին պատանի՝ Կ. Պոլսի պարբերականներում պիտի տպագրեր զարմանալի գեղեցիկ տաղեր և շուտով հռչակվեր... Ո՞րն է գաղտնիքը: Դժվար է ասել: Միգուցե բնության անբացատրելի ու անողոք օրենքներից մե՞կը՝ վաղաժամ հասունացում, աննախադեպ օժտվածություն և անմիջապես էլ նույն բնության կողմից գեղեցկության, բացառիկի հափշտակում... Մահվան տագնապն ու աշխարհի գեղեցկության խոր զգացողությունը, այնուհետև անդարձ հեռանալու ցավը վիթխարի ուժ են հաղորդել ինքնադրսևորմանը, և հազվագյուտ ներհայեցությամբ օժտված պատանիներն շտապել են, զգացել վերահաս աղետը, ճակատագրի գալիք հարվածները...

Բայց մինչ այդ «զեղուն առողջություն մը» ունեցող Պետրոսը հայտնվում է «կյանքի համալսարաններում»: Նյութապես ընկճված ընտանիքն ակնկալում էր ճեմարանավարտ զավակի օգնությունը: 1867-ին Պետրոսը դառնում է սեղանավոր Մարտիկ աղայի գրագիրը՝ ամսական երկու ոսկի աշխատավարձով: Պատանու սրտով չէր այդ տաղտկալի աշխատանքը, և գործատուից ծածուկ «առևտրական թուղթի վրա ավի հափո» հորինում էր բանաստեղծություններ: Չանձրույթը շարունակվում է ինն ամիս, և Պետրոսը թողնում է հիշյալ աղայի խանութը: Ամսական երկու ոսկու կորուստը բնականաբար շոշափելի հարված էր ընտանիքին, և Աբրահամ աղան շտապում է նոր աշխատանք գտնել որդու համար, այս անգամ՝ ոմն Իլիաս բեյ Չայյանի «պայուսակն առնել և ձիուն ետևեն երթալ մինչև պաշտոնատունը»: Հոր առաջարկը հանդիպում է որդու արդարացի դիմադրությանը: Վերջինիս պատասխանը, Բ. էքսերճյանի հավաստմամբ, եղել է հետևյալ սրտառուչ բողոքը. «Եթե

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 176:

⁷ Տե՛ս **Դուրյան Պ.**, Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. 1, էջ 187:

ասանկ գործի մը պիտի մտնեի, ինչու՞ համար այնչափ աշխատեցա դպրոցին մեջ, ինչու՞ համար միտքս հոգնեցուցի այսչափ տարի. ասկից վերջը եթե անոթութենես մեռնիլս գիտնամ, ատանկ գործ մը չեմ ընդունիր»⁸: Եվ ահա դրան հետևում է անգործության տևական շրջանը: Հետո «աղքատ ծնողացը բեռ չըլլալու» և «ընտանիքի կարոտը լեցնելու» նպատակով գրում է թատերագեր ու «ամիսի մը չափ» որպես դերասան աշխատում Հ. Վարդովյանի թատերախմբում: Ընդ որում, «Ջեյն Գրեյ» դրամայում այնքան լավ է խաղում Անգլիայի հիվանդոտ արքա Էդուարդ Զ-ի դերը, որ, ինչպես դարձյալ հավաստում է Բ. Էքսերճյանը, անգամ գերազանցում է հետագայում այդ դերը խաղացած հանճարեղ Պետրոս Ադամյանին: Ի դեպ, ինչպես հայտնի է, հետագայում Մ. Մեծարենցը ևս պիտի սիրեր թատրոնն ու եռանդով մասնակցեր Անատոլիա քոլեջի կազմակերպած թատերական ներկայացումներին: Ուշարժան է, օրինակ, նրա՝ Վոլտերի «Ալզիր» թատերախաղում գլխավոր հերոսուհու մարմնավորած դերը, որով դրսևորեց արվեստի նուրբ ըմբռնում: Պատանիների՝ հիշյալ դերերում հաջողության հասնելը բնավ պատահական չէր. ֆիզիկապես տկար ու աստվածաբան արքայի դերը հոգեհարազատ էր Դուրյանին, իսկ Ալզիրի համար անհրաժեշտ հատկանիշները՝ հոգու նրբությունն ու զգայունությունը, ի ծնե բնորոշ էին Մեծարենցին:

Կարճ միջոցում մեկը մյուսին են հաջողում Դուրյանի թատերագերը («Սև հողեր...», «Արտաշես Աշխարհակալ», «Անկումն Արշակունի հարստության», «Ասպատակությունը Պարսկացի Հայս...»), որոնք պատանուն բերում են աննախադեպ հաջողություն. պոլսահայ գաղթօջախը հեղինակի «վառվռուն գրչի» ազդեցության տակ ջերմորեն ծափահարում է, ներկայացումների վերջում պահանջում Դուրյանի բեմ բարձրանալը, որոնց պատանին պատասխանում էր իրեն հատուկ շիկանաքով ու անոթխածությամբ՝ երբեմն էլ Վարդան Լուսֆյանին խնդրելով իր փոխարեն բեմ ելնել ու ներկայանալ՝ իբրև թատերախաղի հեղինակ: Չափազանց համեստ էր ու ընթերցասեր: Ա. Չոպանյանին ուղղված նամակում Եղ. Դուրյանը նկատում է, որ Պետեկի կարդացած գրքերն իրեն հայտնի չէին, որովհետև եղբոր մահից հետո նյութական զրկանքների պատճառով ընտանիքն ստիպված վաճառել էր դրանք⁹: Պատանու՝ հայոց անցյալի տարբեր շրջաններին նվիրված ողբերգությունները, սակայն, վկայում են, որ նա, անշուշտ, ուսումնասիրել էր պատմիչների գրքերը, իսկ պիեսներում Շեքսպիրի, Շիլլերի, Ռուսսոյի, Մոլիերի, Լամարթինի, Դյունայի, Հյուգոյի և այլոց անունների ուղղակի կամ անուղղակի հիշատակումներն էլ հավաստում են վերջիններիս երկերի քաջիմացությունը: Հետևաբար իրավացի է Ա. Չոպանյանը՝ գրելով. «Սխալ մըն է կարծել, թե «Տրտունջքի» հեղինակը շատ քիչ բան կարդացած է: Անշուշտ, բոլոր գրականությանց շրջանը չէ լրած, ու շատ հեռու է ատկից, բայց կարդացած է ամենեն փափուկ, ամենեն հզոր և ամենեն տաք հեղինակներն այն գրականության, որ ամենեն տաքն է բոլոր գրականությանց, այսինքն ռոմանթիկ գրականության»¹⁰: Ընթերցումներն ավելի շատ զարգացրել են նրա խառնվածքը, ոչ թե փոխել:

⁸ Էքսերճյան Բ., Ընդարձակ կենսագրություն բարեհիշատակ Պետրոս Դուրյանի, էջ 62-63:

⁹ Տե՛ս «Պետրոս Դուրյանը վավերագրերում և ժամանակակիցների հիշողություններում», էջ 42-43:

¹⁰ Չոպանյան Ա., Պետրոս Դուրյանի կյանքն ու գործը, Երևան, 1967, էջ 176:

Ի՞նչ նորություն էր բերում հայոց գրականություն Դուրյան թատերագիրը: Որքան էլ տարօրինակ թվա՝ բավական համեստ. ճիշտ է, պատանին մի առանձին եռանդով թերթում էր հայոց պատմական անցյալի ազդեցիկ էջերը, փորձում հասկանալ տոհմիկ ժողովրդի ողբերգության բուն պատճառները, թափանցել քաղաքական զանազան բախումների ու աղետների էության մեջ, այնուամենայնիվ, նրան դեռևս խանգարում էր ռոմանտիկական միամիտ հայացքը՝ հայոց դժբախտությունների բուն ակունքը տեսնել սոսկ անմիաբանության ու դավաճանության մեջ: Այդտեղից էլ՝ դուրյանական դրամաներում հաճախ առկա ավելորդ ճարտասանությունն ու արկածային տարրերը, բախումների հապճեպ ու չպատճառաբանված լուծումները, հանկարծահաս մահերը... Բացի այդ՝ արևմտահայ թատերագիրները (Մ. Պեշիկթաշյան, Խ. Գալֆայան (Նար-Պեյ) և այլք) տարիներ առաջ արդեն հաջողությամբ հաղթահարել էին Մխիթարյան կլասիցիստական դրամատուրգիայի կաղապարները՝ գրելով պատմահայրենասիրական բազմաթիվ պիեսներ, ուր ակնհայտորեն տիրապետող էր ռոմանտիկական ոճը: Այնպես որ՝ այդ տեսակետից նորություն չէին Դուրյանի դրամաները. նորությունը թերևս հայոց պատմության ապահերոսականացումն էր: Դրանցում, իհարկե, կարելի է մատնանշել գեղարվեստական ազդեցիկ պատկերներ, ուշագրավ երկխոսություններ, հուզական պոռթկումներ կամ հոգեբանական նրբին դիտումներ, բայց և այնպես գեղարվեստական գրականության սեռերից թերևս դժվարագույնի՝ դրամատիկականի պարագայում դեռևս մեծապես զգալի էին փորձի պակասը, տեխնիկան. հեղինակը, ի վերջո, պատանի էր, ով կարոտ էր բնականոն, երկար ճանապարհ անցնելու: Այդ հանգամանքը հասկացել է նաև ինքը՝ Դուրյանը՝ գրելով. «Արդարև թատերագրությունը դժվարին արհեստ մ'ըլլալը ամեն ոք կը խոստովանի, ես ալ արդեն խիստ բարձր գտած եմ զայն իմ փանաքի (չնչին.- Ալ. Մ.) կարողության և մանավանդ հասակին քով...»¹¹:

Հանճարը, սակայն, բոլոր դեպքերում բացառիկ է. անգամ այդ համապատկերում Դուրյանը նոր ուղիներ բացում հայ դրամատուրգիայում: Խոսքը վերաբերում է նրա «Թատրոն կամ Թշվառներ» դրամային. այն առաջիններից էր, որ, ի հակակշիռ պատմահայրենասիրական պիեսների, բերում էր ժամանակակից թեմատիկան, ինչպես հեղինակն է գրում իր երկի առաջաբանում, ջանում էր «օրինակ ըլլալ ուրիշ թատերագրաց»՝ պատկերելու «արդի ընտանեկան անցքերը»: Այդ դրամայի ստեղծման առնչությամբ ահա ինչ է գրում Դուրյանը 1870-ի դեկտեմբերի 21-ին Տիգրան Ադամյանին ուղղված նամակում. «...Տունիս մեկ ցուրտ խուցը մեկնած մույգ ու սառ մատներով գրիչ կը ճարճատեն, կը մրոտեն, կը վառին, աչերս խոշոր խոշոր կը բանամ, կը մրմռամ, ձեռքս ճակտիս կը տանին, անհամբերության հառաչ կը կ'արձակեն, կը խոկամ, կը ծխեն... ասոնցմե արտադրյալն է թատերախաղ...»¹²: Արվեստի ճշմարիտ երկերը, հիրավի, ծնվում են այրումից, խորապես ապրված զգացումից: Այդպիսին էր նաև «Թատրոն կամ Թշվառները»: Պ. Դուրյանը, հանգամանքների բերումով ծանոթ չլինելով Գ. Սուևուկյանի՝ 1863-ից բեմադրվող վոդևիլներին և Հ. Պարոնյանի արդիական ա-

¹¹ Դուրյան Պ., Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. 2, էջ 374:

¹² Նույն տեղում, հ. 1, էջ 158:բ

ռաջին կատակերգություններին¹³, նրանցից անկախ հանգեց ժամանակակից թեմատիկայի անհրաժեշտության գաղափարին, ասել է թե՛ բացեց հայ դրամատուրգիայի հետագա շրջանն ուղղորդող գլխավոր շավիղը: «Ձայս երկասիրելով,- գրում է Դուրյանը «Թատրոն կամ Թշվառներ» թատերախաղի «Յառաջաբանում»,- իմ մասնավոր դիտումն է իմ աննշանությամբ օրինակ ըլլալ ուրիշ թատերագրաց, որ ավելի արդի ընտանեկան անցքերը պարունակող բարոյակից թատերախաղեր հորինելու աշխատին, որով ավելի օգուտ կրնան ընծայել Հայ հասարակության, քան թե ազգային հին դյուցազնությունքը ողբերգությանց վերածելով, որք միշտ միակերպութենե վրիպած չեն...»¹⁴:

Ժամանակին անբուժելի հիվանդության առաջին ախտանիշը՝ հազը, Դուրյանի մոտ երևաց 1871-ի սկզբներին, սակայն նրան մտահոգողը կարծես հիվանդության ծանրանալը չէր: «Առ այժմ այնչափ չ'են ցավեր իմ վիճակիս և հուսահատ ապագայիս վրա որչափ առաջ. ալ ոչինչ փույթս է, միայն ընտանյացս բեռ չըլլալ, այս է որ կը կորացնե քամակըս»¹⁵, - գրում է 1871-ի փետրվարի իր մի նամակում: Դրան գումարվում էր նաև գլխավոր մտահոգությունը՝ դարձյալ հյուժախտի դեմ մաքառող մտերմագույն ընկերոջ՝ Վարդանի օրեցօր ծանրացող վիճակը: Վերջինս վախճանվում է նույն թվականի գարնանը՝ բառացիորեն Դուրյանի աչքի առաջ կամ, ինչպես ընդունված է ասել՝ ձեռքերում: Ահա նրա վերհուշն այդ «սև գիշերվա» մասին. «Ես գրեթե խաղաղ կը միռիեի, երբ Մայիս 21-ի սև գիշերն կը քրտներ, երբ հոգի մը սրտերու և գերեզմանի մեջտեղ կը կողկողեր: ...Չ'էի ուզեր հավատալ թե պիտի մեռնի մինչև այն ժամանակ, երբ իր վերջին նվաղյալ նայվածքներեն մին արծակած ատեն, դեռ ինձ չհասած երկուքիս մեջտեղ ինկավ՝ մարեցավ... մինչև այն ատեն, երբ խղղուկ ձայնը տխուր «մնաս բարով»ի մեջ կը մարեր...»¹⁶:

Դուրյանի հիվանդությունը գնալով սաստկանում էր, ինքն էլ զգում էր վախճանի անխուսափելիությունը: Փարիզում ուսանած բժիշկը ևս՝ Հ. Պարոնյանի արժանավոր հորեղբորորդի Հովհ. Քյաթիայանը, արդեն դառը ժպիտով էր լսում այն խոսքերը, թե այս բանաստեղծը «մեծ ապագա կը խոստանար»... Ամենաազդեցիկը, սակայն, այն էր, որ պատանին փորձում էր հանգիստ ու անխռով նայել մահվան աչքերին՝ ընդունելով այն փաստը, որ բոլորն էլ մահկանացու են. «Երբեք մի՛ մտաբերեր որ ես հուսահատ եմ. բնավ, բանաստեղծ մը մահվանե չը սոսկար. այն ատեն իրավունք ունեի ցավելու, երբ ամենքն անմահ ըլլային, և ես միայն մահկանացու»¹⁷: Ամենածանր պահերին անգամ Դուրյանը ցուցաբերում է հոգու զարմանալի արիություն, ինչը ցույց է տալիս, որ կարճատև

¹³ Հ. Պարոնյանն իր առաջին կատակերգությունը՝ «Երկու տերով ծառա մը» (1864), չի հավանել և չի տպագրել, իսկ ինչ վերաբերում է «Ատամնաբույժն արևելյան»-ին, թեև այն լույս է ընծայվել 1868-ին, սակայն, ինչպես հավաստում է Հրանտ Ասատուր, հեղինակը տպաքանակը հավաքել է գրախանութներից ու ոչնչացրել. «...Գալով **Արևելյան Ատամնաբույժին**, ...հեղինակը իր այդ աշխատությունն ալ տկար կը գտներ, և կ'ըսեն թե վերջերը ժողոված էր հրապարակեն այդ գրքին մնացած բոլոր օրինակները, որպեսզի գրավաճառները չկարենան ծախել զայն», տե՛ս «Հակոբ Պարոնյանը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում», Աշխատասիրությամբ **Ալ. Մակարյանի**, Երևան, 2004, էջ 40:

¹⁴ **Դուրյան Պ.**, Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. 2, էջ 374-375:

¹⁵ Նույն տեղում, հ. 1, էջ 163:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 163:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 171:

կյանքի վերջին ամիսներին բարձրացել էր հոգեպես, հասկացել հավերժի խորհուրդը: 1871-ի նոյեմբերին արդեն ստույգ գիտեր, որ ընդմիշտ հեռանում է: Հեռավոր օրերից մեզ է հասել Եղ. Դուրյանի «Երազ մը (Մանկության հիշատակ)» վերտառությամբ ուտանավորը, որը պատմում է եղբոր տեսիլի ու կանխազգացման մասին: Փոքրիկ եղբայրը՝ «իբրև անմիտ տըղա, որ կըրակին հետ կը խաղա», չպատկերացնելով, որ մահն իրենց արդեն «մոտեն կը խայթե», անկողնին գամված Պետրոսին պատմում է իր տեսած խորհրդանշական երազը.

«Եղբայր, ըսի, այս գիշեր ես,
Մեր պարտեզին մեջը, գիտես,
Սալորիին վըրա տեսա
Չորս պտուղներ հունա հուսա,
Սակայն անոնք չէին սալոր
Կանանչ, կարմիր ու կեսկլոր,
Այլ երկընկեկ էին տանձեր,
Կամ թե այնպես մը ձևացեր՝
Թել կոթերով բյուրեղային
Արծաթափայլ կը շողային.
Անոնցմե մեկը ինքնիրեն
Փըրթավ հանկարծ ինկավ վերեն...»:
Հիվանդ Պետեկը տրտմանույշ՝
Մեկնեց երա՛զըս չարագույժ.
«Չորս պտուղ՝ չո՛րս եղբայրներես,
Հողին վըրա ինկնողն եմ ես»¹⁸:

Ուներ միայն երկու մտահոգություն՝ իր մահով հարազատներին վիշտ չպատճառել և չմոռացվել: Նրբազգաց հոգին արդեն տեսնում էր սև հողակույտը, մահվան ուրվականը... Անսահման սիրով, սակայն, կապված էր երկրայինին և ուզում էր, որ այստեղ թարմ պահվեր իր հիշատակը: «Դուրյանի կարճատև կյանքը մի անդադրում մահ էր: Եվ աշխարհում շատ քչերին է բախտ վիճակվել իրենց մահը դարձնել անմահություն»¹⁹, - գրում է Պ. Սևակը: Մեռնող պատանին նույնիսկ իր դասակից Պողոս Դելփյանին խնդրել էր գրել դամբանական՝ վստահ լինելու համար, որ իր վրա լացող կլինի, չէ՞ որ՝

Եվ մահամերձն ալ կուզե երկու բան,
Նախ կյանքը, վերջը՝ լացող մ' իր վրան:

¹⁸ «Պետրոս Դուրյանը վավերագրերում և ժամանակակիցների հիշողություններում», էջ 83:

¹⁹ Սևակ Պ., Երկերի ժողովածու երեք հատորով, հ. 3, Երևան, 1983, էջ 80:

1872-ի հունվարի 21-ին տանջահար հոգին հեռանում է կյանքից: Դասընկերը կատարում է խոստումը, հետո էլ գրում մի տխուր բանաստեղծություն՝ բառացի մեջբերելով նրա վերջին ցավագին խոհերը.

Դեռ ամիս մ'առաջ, երբ «խոսինք» ըսի, «ես մեռնելու եմ, մահ խոսե» ըսավ,

Ինձի պարտք դրավ «թե երբոր մեռնիմ, դամբանիս վրա ճառ խոսե» ըսավ:

«Իսկ երբ գալ տարին գաս Պաղլար Պաշին, սև հողիս վրա արտասավե» ըսավ:

Վա՛հ, լու՛ռ պատանի, ե՞ս պիտի երգեմ քու հոգվույդ երգեր, ալ իմ խոսքս հատավ²⁰...

Դուրյանի՝ մոռացվելու մտավախությունը զուր էր, որովհետև, ինչպես իրավացիորեն կարծում է Հակոբ Օշականը, նա նման է բոլոր ազգերի այն տառապած քերթողներին, ովքեր «կբռնկին ծովերեն բարձրացող հրաբխային ժայթքումներու նման, կմխան կամ կլուսավորեն, կայրեն սիրտերը ու իրենք զիրենք ու կսպառին՝ արագ կամ երկարատև մաշունով մը, մոխրացունով մը, բայց նույն ատեն ճակատագիրովը՝ հավիտյան չմոռացվելու»²¹: Պատանի հանճարը չէր կարող կռահել, որ ինքը հավերժի ճամփորդն է, որ հայ սերունդների համար իր գերեզմանը շատ շուտով դառնալու է սրբատեղի²², գուցե բնավ չէր էլ զգում իր բերած նորությունը հայրենի գրականություն, նորություն, որն արդեն մայրուղի էր բացում:

19-րդ դարի 50-60-ական թվականների հայոց բանաստեղծությունը, պայմանավորված հանրային-քաղաքական կյանքում կատարվող հեղաբեկումներով և Ջարթոնքի սերնդի առաջադրած հիմնախնդիրներով (հնի ու պահպանողականության դեմ ծավալված անողորմ պայքար, արևմտահայ Սահմանադրության պահանջ, ազգային-ազատագրական ոգորումներ...), աչքի էր ընկնում հրապարակախոսական շնչով, քաղաքացիական պաթոսով ու հայրենասիրական կորովով: Ժամանակի հայ նշանավոր բանաստեղծները՝ Միք. Նալբանդյանն ու Ղ. Ալիշանը, Ռ. Պատկանյանն ու Մ. Պեշիկթաշյանը, նաև Ս. Շահագիզը, որքան էլ տարբեր իրենց աշխարհայացքային ու գեղագիտական հայեցակարգերով, ստեղծում էին ազգային նոր երգը: Թեև նրանցից յուրաքանչյուրի գրական ժառանգության մեջ կարելի է մատնանշել անձնական քնարերգության մեկ-երկու նմուշներ, այնուամենայնիվ պոեզիայի մայր երակը քաղաքացիական մոտիվն էր: Բոլորովին այլ էր խնդիրը Դուրյանի պարագայում. ճիշտ է, նրա պոեզիայում ևս անխուսափելիորեն տեղ է գտել հայրենիքի ու քաղաքացիականի նորոթյա երգը («Վիշտք Հայուն», «Իդձք առ Հայաստան», «Իմ ցավը»...), բայց և այնպես պատանու քնարի արժեքանական համակարգում կարևորագույնը անհատի դրաման էր ու ճակատագրի երգը, սիրո հրապույրը, կյանքի ու մահու առեղծվածը, տիեզերական խոհը... Նա իր քնարերգությունն սկսեց ու ավարտեց, եթե կարելի է այսպես ասել, անձնական բանաստեղծությամբ: Ա-

²⁰ «Պետրոս Դուրյանը վավերագրերում և ժամանակակիցների հիշողություններում», էջ 32:

²¹ Օշական Հ., Երկեր, Երևան, 1979, էջ 410:

²² Հ. Օշականի բնորոշմամբ՝ «արևմտահայ գրականության ամենեն ամբողջ հաջողությունը»՝ Ջապել Եսայանը, իր «Սիլիհտարի պարտեզները» վիպակում հավաստում է, որ Պ. Դուրյանի շիրիմը ժամանակի երիտասարդների, սիրահար զույգերի համար դարձել էր սրբավայր: Տե՛ս Եսայան Չ., Սիլիհտարի պարտեզները, Երևան, 1935, էջ 199:

սել է թե՛ հայոց բանաստեղծության զարգացման նոր շրջանում Դուրյանը բացեց անձնական քնարերգության հունը:

Ուշագրավ է, որ գլուխգործոցներն ստեղծվեցին կյանքի վերջին ամիսներին (26 տաղ): Բանաստեղծը մինչ օրս անբացատրելի, վիթխարի կենսաուժով հղացավ նույնահանգ ու նույնահունչ, նույնատուն, բայց և հակադրամիասնություն կազմող «Սիրելն» ու «Դրժելը», կանացի հավերժ առեղծվածին ձոնված «Թրքուհին», էլեգիկ «Լճակը», «Իմ մահը», «Ի՛նչ կ'ըսեն», ընդվզուն «Տրտունջը»՝ հայ գրականության երեք «Տրտունջք»-ներից (Յովհ. Թումանյանի /1902/, Դ. Վարուժանի /1911/) լավագույնը, մայրական անհուն սիրո քերթվածքը՝ «Ձղջունը», և հանրահայտ ուրիշ բանաստեղծություններ: Եվ այդ բոլորն այնքան են կենսագրական ու վավերական, որ ռոմանտիկ բանաստեղծի տաղերում իրականի ու գեղարվեստականի հարաբերակցության մեջ այսօր արդեն գրեթե անհնար է որոշել դրանց սահմանագիծը: Ու թերևս ամենաէականը՝ այդ ամենի մայր հանգրվանը բոլոր դեպքերում հանճարեղ «Տրտունջքն» է, դեպի ուր հոսում են դուրյանական քնարի մեղմահոս վտակները, «Տրտունջքը»՝ երկրային հրաշքների, կորստյան ցավի և մահվան տագնապի, Արարչի դեմ ուղղված բողոքի ու տիեզերասույզ մտքի հավերժական երգը՝ այնքան հարազատ բոլոր ժամանակների բոլոր մարդկանց...

Ի զու՛ր գըրեցին աստղերն ինձի «սե՛ր»,
Եվ ի զու՛ր ուսուց բուլբուլն ինձ «սիրել»,
Ի զու՛ր սյուքեր «սե՛ր» ինձ ներշնչեցին,
Եվ զիս նորատի ցուցուց ջինջ ալին,
Ի զու՛ր թավուտքներ լըռեցին իմ շուրջ,
Գաղտնապահ տերևք չ'առին երբե՛ք շունչ,
Որ չը խըռովին երազքըս վըսեն,
Թույլ տըվին որ միշտ ըզնե երազեն,
Եվ ի զու՛ր ծաղկունք, փըթիթներ՛ր գարնան,
Միշտ խնկարկեցին խոկմանցըս խորան...
Ո՛հ, նոքա ամենքը գ'իս ծաղրեր են...

Աստուծո ծաղրն է Աշխարհ ալ արդեն....:

Այսպես է ալեծփվել կյանքից հեռացող պատանու սիրտը, գեղեցկության խոր զգացողությունն այսպես է ծնել հեզնանքն անկատար աշխարհի դեմ: «Այս օրերս դարձյալ մշտնջենավոր վերքս շունչ առավ կուրծքիս տակ՝ երկինքիս այս սև շողը,- մորմոքել է նա իր մտերմական նամակներից մեկում,- ձգե սա «նոճյաց տղան», սա «դաշնակաց բուն», որուն սրտին անդունդը կալեծփի ու շրթունքը քար կտրին, որ միշտ իր վերքին կը նայի, ինչպես փառասերը կը խուզե իր բախտին ա-

րահետը»²³: «Միշտ իր վերքին» նայելով էլ հեռացավ «նոճյաց տղան»՝ սերունդներին թողնելով տանջահար կյանքի ու վերժամանակյա երգի առասպելը...

---

²³ «Պետրոս Դուրյանը վավերագրերում և ժամանակակիցների հիշողություններում», 1982, էջ 82: